

«تقاسیم البلاد»

نسخه‌ی خطی نویافته‌ای در موضوع نجوم و نقشه‌های
جغرافیایی

احمد خامه یار
کارشناس ارشد مطالعات اسلامی

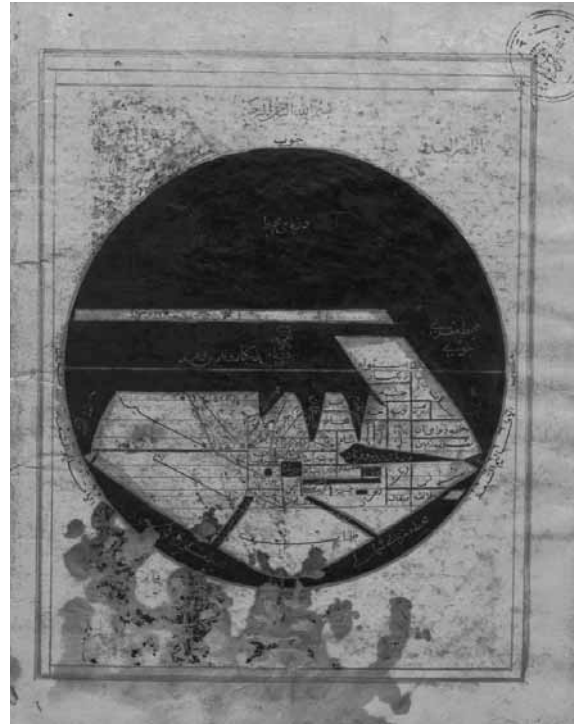
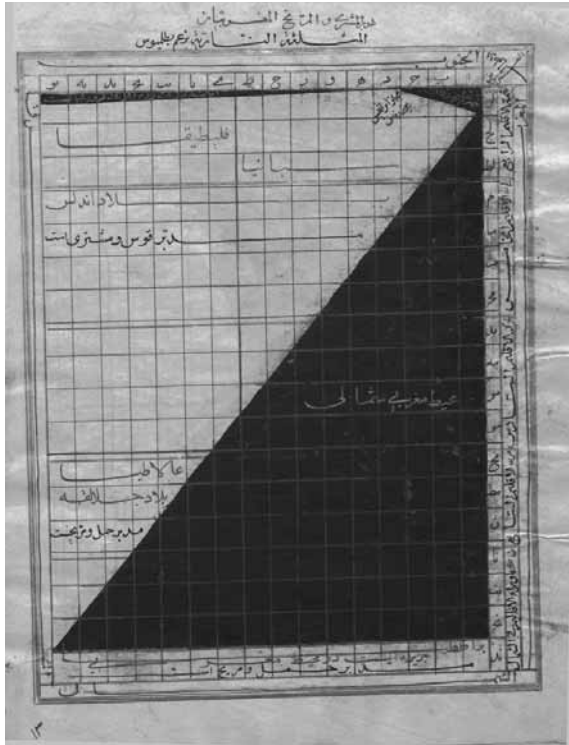
مقدمه

از میان شاخه‌ها و موضوعات مختلف میراث ارزشمند اسلامی، میراث به جای مانده از این تمدن باشکوه در حوزه‌ی جغرافیا، به‌ویژه بخشی از آن که با نقشه‌نگاری اسلامی ارتباط دارد، توجه کم‌تری را در میان پژوهشگران مسلمان به خود جلب کرده است. حال آن‌که شرق‌شناسان غربی بیش از یک‌صد و پنجاه سال است که به اهتمام خود، بررسی و پژوهش درباره‌ی دانش جغرافیای مسلمانان و میراث نقشه‌نگاری آنان را آغاز کرده‌اند. گواه بر این ادعا، انتشار چاپ عکسی رنگی نسخه‌ی خطی نفیس کتاب الاقالیم اصطخری (مورخ ۵۶۹ ق) توسط مولر (J. H. Moeller) در سال ۱۸۳۹ م، و به دنبال آن، کارهای کنراد میلر (Konrad Miller) در حوزه‌ی جغرافیا و نقشه‌نگاری اسلامی در آغاز سده‌ی بیستم میلادی است.

با این حال، ناگفته‌های این حوزه کم نیست و در لابه‌لای نسخه‌های خطی مرتبط و یا حتی غیرمرتبط با موضوع جغرافیا و در جاهایی دور از انتظار، می‌توان نقشه‌های جغرافیایی اسلامی را یافت که تا کنون از دید پژوهشگران پنهان مانده‌اند. از آن جمله می‌توان به نقشه‌ی ربع مسکون در صفحات ۳۵۸ پ - ۳۵۹ از نسخه‌ی خطی «سفینه تبری» (نسخه‌ی شماره‌ی ۱۴۵۹۰ کتابخانه مجلس شورای اسلامی)، و نقشه جهان‌نمای نیمه‌افتاده‌ای در یک نسخه‌ی خطی تقویم و طالع‌بینی فارسی، به شماره‌ی LJS 434 در کتابخانه‌ی دانشگاه پنسیلوانیا^۱ اشاره کرد.

البته باید اذعان داشت که یکی از مشکلات موجود در شناسایی این نقشه‌ها، عدم توجه برخی فهرست‌نگاران نسخه‌های خطی به ثبت و معرفی نقشه‌های جغرافیایی و سایر اسناد تصویری مشابهی است که در نسخه‌های خطی یافت می‌شود. البته فهرست‌نگاران غربی در فهرست‌هایی که برای کتابخانه‌های اروپا و آمریکا تهیه کرده‌اند، با دقت بیش‌تری نقشه‌های جغرافیایی و سایر تصاویر موجود در نسخه‌ها را ثبت و معرفی کرده‌اند. اما متأسفانه بیش‌تر فهرست‌نگاران محترم ایران و بلکه سایر کشورهای اسلامی، به این موضوع توجه کم‌تری دارند.

نسخه‌ی خطی تقاسیم البلاد

بخش جغرافیایی

بخش اول این نسخه، یعنی ۴۶ صفحه‌ی آغازین آن (برگ ۱ پ ۲۴ - و همچنین بخشی از برگ ۲۴ پ) به نقشه‌های جغرافیایی اختصاص دارد. از این میان، صفحه‌ی اول حاوی یک نقشه‌ی جهان‌نما و صفحات بعدی حاوی نقشه‌های منطقه‌ای است. این بخش دارای متن عمده‌ای نیست و تنها در حاشیه‌ی سمت چپ نقشه‌ی دوم (برگ ۲ ر)، توضیحات مختصری به شرح زیر آمده است:

«تقسیم ممالک ربع مسکون بر مثلثات و بروج و ارباب آنها بمذهب بطلمیوس در اربع مقالات، و لون آبی اشاره بدریاهاست، و خطوط سبز که کشیده و نوشته شده است، اشارتست بتقسیمات بطلمیوسی با اسامی آنها بزبان یونانی، و ترجمه آنها بفارسی نوشته شده است بسرخی، و مدبر آنها از کواکب و بروج بسیاری مگر در دریاها که بسبزی یا سفیدی نوشته شده است تا واضح باشند.»

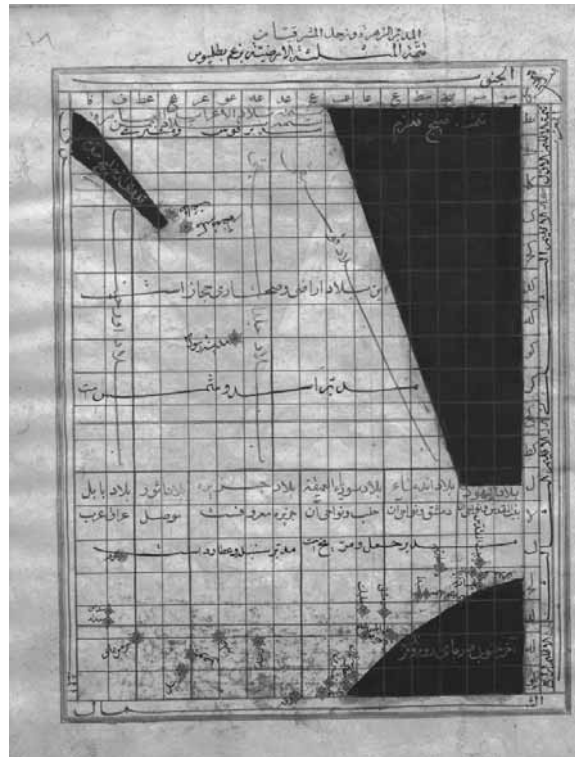
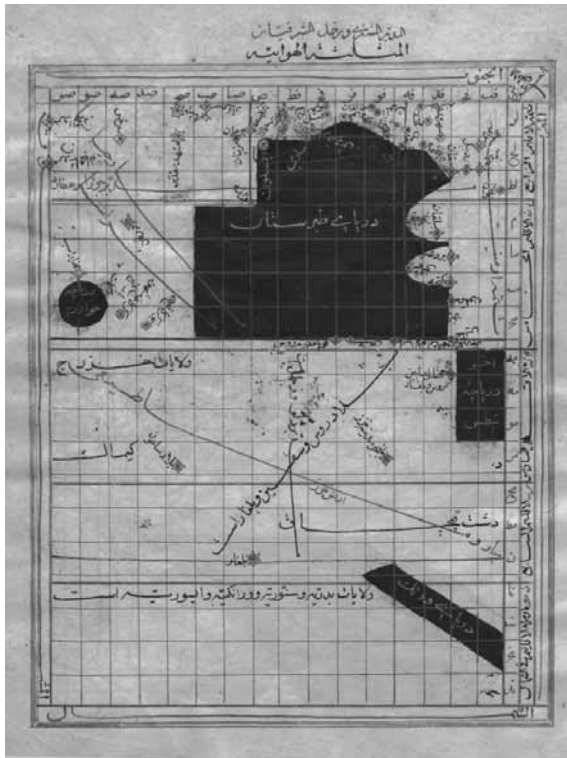
نقشه‌ی جهان‌نمای موجود در نسخه (برگ ۲ پ)، از نظر شیوه‌ی ترسیم، به شکل مدور و وابسته به مکتب هفت اقلیم در نقشه‌نگاری اسلامی است. مانند بیش‌تر نقشه‌های دوره‌ی اسلامی، جنوب در سمت بالا، شمال در سمت پایین، و شرق و غرب نیز به ترتیب در سمت چپ و راست نقشه قرار دارد. خط استوا نقشه را به دو نیم تقسیم کرده است. دریاها و اقیانوس‌ها با رنگ آبی مشخص شده است.

بیش‌تر نیمه‌ی جنوبی (بالای) نقشه را «دریای محیط» فراگرفته

یکی از نسخه‌های جالب توجه در حوزه‌ی نجوم و نقشه‌های جغرافیایی، نسخه‌ی خطی «تقسیم البلاد» از یک نویسنده‌ی ناشناخته است. این نسخه اگرچه در جلد پنجم فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی معرفی شده، با این حال ظاهراً هنوز مورد توجه پژوهشگران قرار نگرفته و به طور مستقل معرفی نشده است و با این‌که قدمت زیادی نیز ندارد، حاوی برخی ویژگی‌های جالب و شاید منحصر به فردی است که آن را شایسته‌ی اهتمام و معرفی قرار می‌دهد. نگارنده موفق به شناسایی نسخه‌ی دیگری از این اثر نشده است.

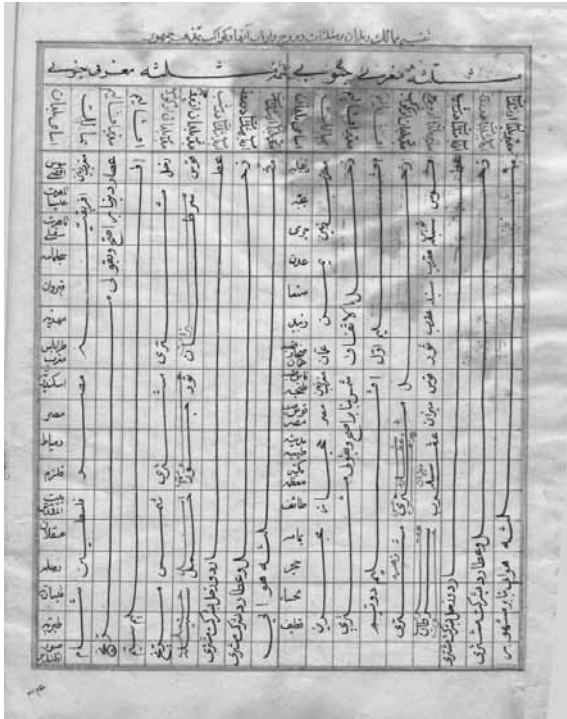
نسخه‌ی مورد نظر، به شماره ۲۲۶۷ ف در کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران نگهداری می‌شود. متن آن به خط نسخ کتابت شده و تاریخ آن سده‌ی ۱۳ هجری دانسته شده است. در فهرست کتابخانه ملی، ویژگی‌های ظاهری نسخه بدین شرح ذکر شده است: «نسخ، احتمالاً قرن سیزدهم هجری، سرفصلها با مرکب قرمز، در صفحات جدول برگ آبی و قرمز، جدول دور سطور زر و سیاه، حاوی نقشه جغرافیایی^۲. جلد: تیماج، ماشی، مقوایی، ۲۴۵×۲۰۰، کاغذ: فرنگی، ۲۰۰×۱۵۰، ۴۰ برگ، ۳۷ سطر کامل.»^۳

این نسخه از دو بخش نقشه‌های جغرافیایی و جداول نجومی تشکیل شده است. بخش اول (بیش از نیمی از صفحات نسخه) حاوی نقشه‌های جغرافیایی، و صفحات باقی‌مانده حاوی جداول نجومی است. در واقع، همان‌گونه که خواهیم دید، مهم‌ترین ویژگی این نسخه آمیختگی جغرافیا و نقشه‌های جغرافیایی با علم نجوم است.

و در شمال آن، شام و عراق عرب به چشم می‌خورد. در ناحیه‌ی شمال آفریقا و شام، «دریای روم و فرنگ» (مدیترانه امروزی) قرار دارد که از شرق به غرب عرض آن کم می‌شود تا این‌که به وسیله‌ی تنگه‌ی باریکی در ناحیه‌ی «رفاف» به محیط مغربی متصل می‌شود. در شمال این دریا، اراضی منطبق بر اروپای امروزی وجود دارد که به مناطق اندلس، فرنگ، جلالقه، صقالبه، ترخان، قرم و گرجستان تقسیم شده است. در همین قسمت دو دریای کوچک‌تر به نام‌های یونان (منطبق بر دریای اژه) و نیطس (منطبق بر دریای سیاه) قابل رؤیت است. در شرق دریای یونان و روم، بلاد روم (ترکیه)، آذربایجان، ارمنیه (ارمنستان) و منطقه‌ی جزیره (شمال عراق) به چشم می‌خورد. در شرق آذربایجان، به وضوح دریای «طبرستان» (دریای خزر) ترسیم شده و در حد فاصل جنوب آن تا دریای عمان و سند، نام سرزمین‌های قومس و دیلمستان و طبرستان، عراق عجم، اهواز، فارس، کرمان، سنده، مکران، ..... و خراسان کتابت شده است. در شرق این دریا نیز سرزمین ماوراءالنهر قرار دارد و در میان آن دریاچه‌ای به چشم می‌خورد که در نقشه‌های منطقه‌ای همین نسخه، دریاچه‌ی خوارزم معرفی شده است. بخش شرقی ربع مسکون، به سرزمین‌های هند، چین، تبت و ترکستان تقسیم شده است و از این میان، سرزمین ترکستان و سپس چین بیش‌ترین مساحت مناطق ربع مسکون را شامل شده‌اند. در شمال دریای طبرستان و ماوراءالنهر، سرزمین‌های روسیه، دشت قبچاق، ..... و غز قرار دارد. بر خلاف بیش‌تر نقشه‌های دوره‌ی

است. بخشی از آن تحت عنوان «محیط مغربی جنوبی» از سمت غرب، تا نیمه‌ی شمالی نقشه نیز امتداد یافته است. در شمال دریای محیط، «دریای زنگبار و فارس و هند» (منطبق بر اقیانوس هند) قرار دارد که طرفین خط استوا را فراگرفته است و پس از دریای محیط، بیش‌ترین مساحت دریاها را در نقشه به خود اختصاص داده است. دریای هند و دریای محیط توسط خشکی کم‌عرض و طولانی از یکدیگر جدا شده است. این خشکی از شرق تا غرب نقشه، تا بالاتر از قاره‌ی آفریقا امتداد یافته است. در نیمه‌ی شمالی (پایین) نقشه، ربع مسکون زمین ترسیم شده است. در این قسمت، اقلیم‌های هفت‌گانه با خطوط قرمز موازی مشخص شده است و در طرفین آن در خارج از دایره‌ی نقشه نیز عبارت «الاقالیم السبعه» درج شده است. سرزمین‌های مختلف نیز با خطوط مستقیم و سبزرنگ از یکدیگر جدا شده است. در ناحیه‌ی شمالی اقیانوس هند، چهار پیش‌رفتگی بزرگ دریا در داخل خشکی ترسیم شده که از شرق به غرب عبارتند از: خلیج چین، خلیج سند، خلیج عمان (منطبق بر دریای عمان و خلیج فارس) و خلیج قلزم (منطبق بر دریای سرخ). در بخش غربی ربع مسکون، قاره‌ی آفریقای امروزی ترسیم شده که بخشی از آن به نیمه‌ی جنوبی نقشه امتداد یافته است. در این قسمت سرزمین‌های مغرب زمین، طنجه و نواحی آن، افریقیه، یرقد، مصر، بجه، نوبه، ارض ذهب، حبشه، زنگبار و اصناف بربر قابل تشخیص است. در میان دو خلیج قلزم و عمان، شبه‌جزیره‌ی عربستان ترسیم شده که در جنوب آن، نام دو سرزمین یمن و حجاز

۱۸ب) شامل یازده نقشه‌ی نمایش‌دهنده‌ی تنه‌ی اقلیم چهارم و اقلیم‌های پنجم و ششم و هفتم و بخشی از ماوراء الاقالیم از سمت شمال؛ و ردیف چهارم شامل یازده صفحه‌ی کامل و بخشی از یک صفحه (صفحات ۱۹ تا ۲۴ب) و نمایش‌دهنده‌ی ماوراء الاقالیم از سمت شمال است.

یک ویژگی جالب درباره‌ی نقشه‌های منطقه‌ای و این نسخه، آن است که در بالای هر نقشه، توضیح مختصری درج شده است که نشان می‌دهد در این نسخه بر مبنای تقسیم‌بندی خاصی برای نقشه‌ها، برای بخش‌های مختلف ربع مسکون یکی از عناصر چهارگانه (بر اساس تصور بطلمیوسی) و نیز دو مدبّر از میان افلاک سبعة در نظر گرفته شده است. به گونه‌ای که در بالای چهار نقشه‌ی اول ردیف‌های اول و دوم عبارت «المثلثه المائیه بزعم بطلمیوس»، و در بالای نقشه‌های باقی‌مانده‌ی دو ردیف اول و دوم عبارت «المثلثه الارضیه بزعم بطلمیوس»، و در بالای چهار نقشه‌ی اول ردیف‌های سوم و چهارم عبارت «المثلثه الناریه بزعم بطلمیوس»، و در بالای نقشه‌های باقی‌مانده‌ی دو ردیف سوم و چهارم عبارت «المثلثه الهوائیه بزعم بطلمیوس» درج شده است. همچنین مدبّر بخش‌های تحت تأثیر عنصر آب «الزهره و المریخ المغربیان»، مدبّر بخش‌های تحت تأثیر عنصر زمین (خاک) «الزهره و زحل المشرقیان»، مدبّر بخش‌های تحت تأثیر عنصر آتش «المشتری و المریخ المغربیان»، و مدبّر بخش‌های تحت تأثیر عنصر هوا «المشتری و زحل المشرقیان» بیان شده است.

اسلامی، در این نقشه سرزمین مستقلی به نام یاجوج و ماجوج ترسیم نشده است؛ اما در نقشه‌های منطقه‌ای همین نسخه، در ناحیه‌ی ترکستان سدّ یاجوج و ماجوج به چشم می‌خورد.

در شمالی‌ترین بخش ربع مسکون، سرزمین ظلمات به چشم می‌خورد که در سمت غرب توسط دریای «ورنک» از اراضی اروپا، و در سمت شرق توسط «دریای مشرق» از ناحیه‌ی ترکستان جدا شده است. همچنین در سمت شمال نقشه، آب‌های دیگری با نام «محیط مغربی شمالی» و «محیط مشرقی شمالی» وجود دارد که امتدادی از دریای محیط است.

نقشه‌های منطقه‌ای مستطیل‌شکل و شبکه‌دار است. در دو حاشیه‌ی بالا و سمت راست هر نقشه، اسامی درجات طول و عرض جغرافیایی نوشته شده است. در داخل متن هر نقشه توضیحات مختصری درباره‌ی موقعیت‌های جغرافیایی ارائه شده است. این نقشه‌ها ناحیه‌ی ربع مسکون از نقشه‌ی جهان‌نمای فوق (یعنی از خط استوا تا قطب شمال) را با تفصیل بیش‌تر نمایش داده و در واقع بزرگ‌نمایی کرده است؛ بدین ترتیب که ناحیه‌ی ربع مسکون به چهار ردیف (در راستای طول؟ عرض؟ جغرافیایی) تقسیم شده و هر ردیف نیز با تعدادی نقشه‌ی متوالی از سمت غرب به شرق نمایش داده شده است.

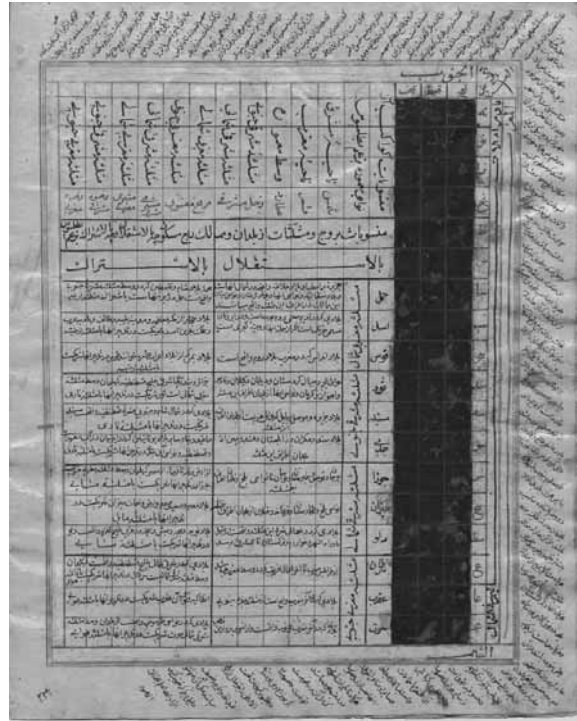
ردیف اول (صفحات ۲ تا ۷پ) شامل دوازده نقشه‌ی نمایش‌دهنده‌ی ماوراء الاقالیم و بخشی از اقلیم اول؛ ردیف دوم (صفحات ۸ تا ۱۳ر) شامل ۱۱ نقشه‌ی نمایش‌دهنده‌ی تنه‌ی اقلیم اول و اقلیم‌های دوم و سوم و بخشی از اقلیم چهارم؛ ردیف سوم (صفحات ۱۳ب تا

پس نظر کنند که آن حوادث فلکیه در چه مثلثه می‌باشد از مثلثات و نظر کنند به بلدانی که صنعت آن مثلثه می‌باشد خصوصاً بلدی را که مناسب خود آن برجی است از آن مثلثه که آن حادثه فلکیه در آن برج واقع شده است و نیز نظر کنند بلدانی را که آن حادثه در طالع یا یکی دیگر از اوتاد و یا شمس و یا قمر و یا سهم السعادة آن واقع شده است. اگر طالع بنای آن شهر معلوم بوده باشد یا در عاشر طالع ولادت والی آن که امر به بنا نموده است، اگر معلوم نباشد طالع بنا پس هر آن بلدی که از دو وجه یا زیاد مناسب با مکان حادثه فلکیه بوده باشد اثر آن حادثه در آن بیشتر به ظهور می‌رسد خصوص هرگاه مشاکل برج آن حادثه فلکیه بوده باشد و خصوصاً هرگاه آن حادثه نسبت به آن بلد در فوق الارض بوده باشد و هرگاه مناسبت از یک وجه بیش نبوده باشد اثر آن حادثه در آن کمتر به ظهور می‌رسد خصوصاً هرگاه آن حادثه در تحت الارض آن بلد واقع شود و در این باب تأثیرات کسوفیه و خسوفیه اقوی است از سایر حوادث خصوصاً برای بطلمیوس که تأثیر آن را مختص به اجتماعات و استقبال می‌داند و سایر اوضاع را شریک آنها می‌سازد و خصوصاً هرگاه تأثیرات کسوفیه در ذنب بوده باشد که اثر آن در نحوست اقوی است و خصوصاً اگر فوق الارض بوده باشد و بطلمیوس کسوفات تحت الارض را نیز خالی از اثری نمی‌داند و اگرچه ضعیف می‌باشد مگر به آن ختم شود دلیلی دیگر که تقویت کند آن را. والله اعلم بحقائق الامور.»

نخستین جدول این بخش (برگ ۲۴پ)، حاوی «منسوبات بروج و مثلثات از بلدان و ممالک ربع مسکون چه بالاستقلال و چه بالاشتراک بزعم بطلمیوس» است. در ادامه نیز (تا صفحه ۲۹ر) جداول طول و عرض بلاد آمده است. صفحات بعد از آن نیز به «تقسیمات ممالک بر مثلثات و بروج و کواکب» اختصاص یافته است که به دو شیوه، یعنی «تقسیم بطلمیوسی» (صفحات ۲۹ر تا ۳۴ر) و «تقسیم جمهوری» یا به مذهب جمهور (صفحات ۳۴پ تا ۳۹ر)، تفکیک شده و در پایان نیز جداول «تقسیم ممالک علی الاجمال بر مثلثات اربعه بمذهب جمهور» (صفحات ۳۹ر تا ۴۰ر) درج شده است. صفحه پایانی نسخه (۴۰پ) نیز حاوی جدول منسوبات بروج و کواکب از ممالک و بلدان برای جمهور است.

پی‌نوشت

- نگارنده‌ی این سطور پیش‌تر این نقشه را معرفی کرده است؛ رک: خامه‌یار، احمد، «نسخه‌ی خطی از کتاب «تقویم»، برگ ناشناخته‌ای از تاریخ نقشه‌نگاری اسلامی»، پیام بهارستان، دوره ۲، ش ۱۶، صص ۷۷۰-۷۸۱.
- بیش‌تر از نیمی از صفحات این نسخه (۴۶ صفحه‌ی کامل) به نقشه‌های جغرافیایی اختصاص دارد؛ اما فهرست‌نگار محترم تنها به درج عبارت «حاوی نقشه جغرافیایی» اکتفا کرده است و این شاهدهی است بر آن‌چه در مقدمه‌ی این نوشتار در خصوص عدم توجه فهرست‌نگاران نسخ خطی در ایران به معرفی نقشه‌های جغرافیایی و اسناد تصویری مشابه در نسخه‌های خطی، اظهار داشتیم.
- انوار، عبدالله، فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران، ۳۸۶/۵.

بخش نجوم

بخش دوم این نسخه، به موضوع هیئت اختصاص دارد و ۳۳ صفحه‌ی پایانی نسخه (۲۴پ تا ۴۰پ) را شامل می‌شود. این بخش به طور کامل شامل جدول‌های نجومی است و تنها در حاشیه‌های نخستین صفحه‌ی این بخش (برگ ۲۴پ)، توضیحاتی ارائه شده که متن آن چنین است:

«هر کوکبی از کواکب ثابت که در جزئی بوده باشد از اجزاء فلک البروج که یک دایره عرض به آن کوکب ثابت و آن جزء بگذرد و آن جزء فلک البروج طالع بنا بلدی بوده باشد یا عاشر آن یا یکی دیگر از اوتاد طالع بنا آن یا جزء شمس یا قمر یا سهم السعادة بنا آن، پس آن کوکب ثابت مدبر آن بلد می‌باشد و همچنین آن جزء فلک البروج، پس هر آن وقت که آن اجزاء مسعود شوند به مرور مسعود به آنها، حال آن مدینه مسعود گردد، و هر آن وقت که یکی از آن اجزاء منحوس گردند، حال آن مدینه تباه گردد و در این باب وتد طالع اقوی است از سایر اوتاد حتی عاشر، و موضع شمس و قمر اقوی است از وتد طالع، و بعد از وتد طالع و عاشر سهم السعادة است و بعد از آن اوتاد دیگر که گفته شد. اینکه گفته شد در بلدی که طالع بنای آن معلوم بوده باشد و اگر معلوم نبوده باشد نظر کنند در عاشر طالع والیبی که امر به بنای آن مدینه نموده است اگر معلوم بوده باشد به‌جمله (۵) آنکه عاشر خانه صنعت آن والی است و از جمله صنعت آن بنای آن شهر است پس از برای عاشر آن مولود مناسبتی است با آن شهر، و بعد از شناختن مدبر آن شهر از بروج به یکی از این دو قسم، پس هر گاه خواسته باشند که معلوم کنند مکان وقوع حوادث از کسوفات و خسوفات و قرانات